

Ірина Іванівна Бойко

к. психол. н.,

доцент, завідувач кафедри психології

КЗ «Житомирський ОППО» ЖОР

СПІЛКУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА

Постановка проблеми. У науковій літературі представлено багато досліджень, спрямованих на визначення сутності комунікативної компетентності педагога у процесі управління навчанням та вихованням, розкриття його основних функцій, виявлення місця психологічних компонентів в загальній системі управління тощо (Б.М. Андрушків, Г.М. Артюр, В.Г. Афанасьєв, А. Бланк, Ф. Генон, О.О. Годунов, Д. П. Кайдалов, Л.М. Карамупка, П.М. Керженцев, О.Г. Ковальов, Н.Л. Коломінський, М.Мескон, Г.Х. Попов, Г.О. Слезінгер, Е.І. Суїменко, Р.Х. Шакуров та ін.). Одна із функцій управлінської діяльності педагога, управлінця – соціальна (управління процесами в суспільстві). В.Г. Афанасієва описує її як внутрішньо притаманну властивість суспільства на будь-якій стадії його розвитку і вважає, що «управління є сукупністю певних дій (операцій), які здійснюються людиною, суб'єктом управління щодо об'єкта з метою його перетворення та забезпечення його руху до заданої мети». Тенденцією розвитку теорії та практики управління соціально-педагогічними системами є перехід від одноосібного керівництва до корпоративного, колегіального управління на основі взаємодії суб'єктів управління. Тому, на нашу думку, одним з ключових питань реалізації управління такою соціально-педагогічною системою, як загальноосвітній навчальний заклад та навчальний процес в умовах реформування загальної середньої освіти, є вивчення складових управлінської компетентності керівника загальноосвітнього навчального закладу, зокрема - комунікативної. Ця сторона управлінської діяльності пов'язує його зі здібностями до роботи з людьми і на благо людей, його спрямованістю на самовираження, самоактуалізацію

особистості. Навряд чи можна чекати від сучасної науки універсального розуміння психологічної природи управлінської діяльності, яке б задовольнило різного роду запити. Знання ці ще дуже далекі від бажаної близькості до істини. Проте, постійне скорочення такої віддаленості, пошук нових задач, нових шляхів, мабуть, необхідні, оскільки будь-яке просування в цій області дуже значуще для розвитку всіх проблем дослідження професійної управлінської діяльності і її психологічних основ, для вдосконалення управління управлінською діяльністю людини. Поняття «управлінська діяльність» – це діяльність людини безпосередньо пов'язує з категорією взаємодії – спілкуванням. У зв'язку з активним проникненням категорії діяльності в психологію людини, роль спілкування, комунікативних здібностей, взаємодії в діяльності стала витіснятися на другий план. Таке витиснення, на нашу думку, не може бути виправданим з огляду на суб'єкт-суб'єктні, особистісно орієнтовані, людиноцентристські та гуманістичні принципи розвитку управлінської діяльності (УД) в теорії психології. Враховуючи той факт, що тривалий час управлінець НВЗ, він же педагог за фахом, керує навчальним закладом без відповідної освіти, стає очевидним актуальність питання спілкування як складової комунікативної компетентності не тільки педагога-управлінця, але й керівника навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. Для подальшого просування в області розуміння природи психологічних основ УД необхідні рішучий прорив у напрямку від особливого до загального, розширення вихідного уявлення про психологічні основи управлінської діяльності. З цією метою нами висунуто розуміння спілкування як джерела і механізму руху (взаємодії, що веде до розвитку) УД.

Проте, наші дослідження управлінської діяльності (її комунікативної складової) говорять, що суб'єкт управління - людина як суб'єкт діяльності, якісно своєрідна, має свою форму натуралізму в прояві своїх комунікативних здібностей.

Таким чином, звертаючись до названої проблеми, перш за все розглянемо ті положення, які послужили підставою розуміння спілкування як атрибуту

управлінської діяльності сучасного педагога-управлінця. Виходячи з понять функції управління, їх можна представити як види управлінської праці, пов'язані з дією спрямованою на керований об'єкт. Адже управління – це мистецтво створювати «кінцевий продукт» за допомогою людей. Тому *об'єктом* нашого теоретичного аналізу стало поняття спілкування у процесі комунікативної діяльності педагога-управлінця.

В психологічній, філософській і педагогічній літературі поняття «спілкування» розглядається як широке поняття, що опосередковується через поняття «взаємини» («стосунки»), «взаємооцінки», «взаємодія», «комунікація» які розглядаються як структурні або функціональні його компоненти. Існують різні точки зору щодо тлумачення поняття «спілкування». Так В.Н. Панфьоров розкриває його суть через три найбільш загальні категорії: «діяльність», «ставлення», «відображення». В визначеннях спілкування через категорію «діяльність» частіше підкреслюється його інформативно-комунікативна сторона, увага більшою мірою звертається на матеріальні характеристики процесу, а також на мету і мотиви партнерів по спілкуванню. В визначеннях спілкування через категорії «відображення» і «ставлення» підкреслюється його ідеальна сторона. Тут відображення людини людиною виступає в єдності з ставленням партнерів один до одного.

Спілкування описується через різні рівні взаємин: суб'єкт-об'єктну взаємодію, суб'єкт-суб'єктну взаємодію. Власенко В.В. звертає увагу на те, що практично в усіх дослідженнях поняття «спілкування» виступає в якості певної інтегруючої категорії, яка не тільки включає в себе, але й пов'язує «через себе» всі основні феномени комунікації людей [4]. А.С. Золотнякова, наприклад, підкреслює, що спілкування може бути визначено як один з видів діяльності, який виконує по відношенню до інших видів діяльності функцію способу їх реалізації. На її думку, спілкування спрямоване на реалізацію ставлень, які склалися в діяльності на її соціальному та психологічному рівнях. Спілкування виконує функцію інтериоризації-екстериоризації взаємин людей в спільній життєдіяльності, розкриваючи соціальну обумовленість формування, розвитку і функціонування особистості. Крім того, в спілкуванні можуть бути виявлені всі

структурні елементи особистості - мотиви установки, інтереси, спрямованість та ін. В зв'язку з цим, сама типологія спілкування багато в чому залежить від того, які структурні елементи особистості проявляються в спілкуванні [5; 20]. На думку Я.Л. Коломенського, при широкому розумінні спілкування в своєму педагогічному аспекті фактично збігається за змістом з поняттями виховання і соціалізації. Причому, в умовах запрограмованого спілкування об'єктивно виникає породжений ним, але відносно самостійний, багато у чому стихійний шар, який є неминучим контекстом організованого спілкування [7; 25].

А.В. Мудрик відзначає, що співвіднесення категорій спілкування з педагогічними категоріями «особистість», «виховання», «освіта», «навчання», «діяльність», «стосунки», «колектив» показує, що жодна з цих базових категорій не може бути повно і всебічно охарактеризована, не будучи опосередкованою категорією спілкування [12; 15-16]. Всі реальні психологічні феномени, які стоять за цими категоріями, не можуть не нести в собі елементів недосконалості з точки зору оптимальної організації навчально-виховного процесу, адже ідеал завжди недосяжний. З цього випливає, що опосередковуюче їх спілкування також включає в себе ті чи інші недоліки, які вимагають розпізнання, аналізу і відповідної корекції.

О.С. Бодальов висловив думку про те, що спілкування - це неодмінно відображення людьми одна одної під час взаємодії, якою є спілкування, і одночасно це ставлення їх одна до одної (якщо розуміти під ставленням емоційний відгук, який викликає людина і її справи в учасника спілкування) [2; 8-9]. На думку А.Ф. Петровського [14; 35] і Я.Л. Коломенського [7; 93], взаємодія дана безпосередньо, об'єктивно проявляється в спілкуванні, а взаємини латентні, являють собою мотиваційний, внутрішній компонент спілкування. В той же час, на думку Власенко В.В., в широкому розумінні, взаємини, включають в себе і взаємодію в тому плані, що вона не тільки реалізує взаємини, але й є їх частиною. Лише через прояв в реальних діях і можна виявити об'єктивну суть оцінного ставлення, бо суб'єктивне оцінне ставлення, яке існує «для себе», «для Я», може бути далеко не ідентичним об'єктивованому на поведінковому рівні дійсному, реальному ставленню.

Зрозуміло, що тут не мається на увазі свідоме маскуванню суб'єктом своїх оцінних ставлень шляхом відповідної зміни зовнішньої поведінки; тут підкреслюється той момент, що усвідомлення суб'єктом власних оцінних ставлень не може бути достатньо повним і глибоким без їх зовнішнього прояву, без оцінного ставлення – дії.

На думку Л.А.Петровської, взагалі розвиток повноцінного спілкування має два взаємозв'язаних, але суттєво несхожих рівня - рівень зовнішній, поведінковий, операційно-технічний і рівень внутрішній, глибинний, який зачіпає особистісно-контекстні утворення і грає певну роль по відношенню до зовнішнього, поведінкового [15; 74]. Тут, якщо традиційно розуміти поняття «взаємодія», йому близький перший рівень. Разом з тим, і другий, глибинний рівень не може існувати інакше як «об'єктивуватися», як тільки виявляючись через взаємодію. Таке виявлення не може не викликати тих чи інших змін в змісті глибинного, внутрішнього рівня, а, отже, і в оцінних ставленнях.

Як уже говорилося, взаємодію можна вважати складовою частиною взаємин стосунків, що дозволяє виділяти оцінні ставлення-взаємодії. Звичайно, тут не може бути простої лінійної залежності. Скажімо, у двох суб'єктів на рівні взаємодії проявляється ввічливість, яка може бути обумовлена різними внутрішніми установками /ставленнями/; в одного - щира повага до партнера, у другого - прагнення використати його як засіб досягнення певної мети. При наявності великої кількості таких розбіжностей, взаємини з цілому будуть мати значну специфіку в функціях, меті і змісті.

В спілкуванні важливий перш за все фактор взаємності, взаємообумовленості, взаємозалежності. Б.Ф. Ломов підкреслював, що в спілкуванні «мова йде не просто про дію одного суб'єкта по відношенню до іншого, (хоча цей момент і не виключається), а саме про взаємодію [8]. Як зауважує А.У. Хараш, діяльність в вузькому значенні, коли мати на увазі відношення «суб'єкт - об'єкт», є необхідною частиною суб'єктно-об'єктного ставлення [17]. В багатьох випадках саме фактор взаємності і здійснює вирішальний вплив на характер прояву внутрішнього світу особистості в спілкуванні з оточуючими. Психологічний аспект дослідження спілкування передбачає вивчення його як

міжособистісної взаємодії, його ролі в детермінації прояві б функцій і станів [13; 15]. В навчально-виховному процесі взаємини і взаємодія можуть бути класифіковані в залежності від функціонального навантаження, яке визначається переважно, позицією вчителя. І.А.Зимня, В.А.Малахова, Т.С.Путиловська, А.А.Хараєва вважають, що, говорячи про комунікативний акт як про взаємодію вчителя і учня, необхідно розділяти поняття педагогічного спілкування на: а) засоби організації навчальної діяльності, б) мету навчання, в) мету і засоби одночасно [5; 61]. Причому, на думку В.Н.Ляудіс, спільні дії в системі «вчитель – учень» є своєрідним засобом продуктивної діяльності останнього, засобом досягнення позитивного результату навіть в тому випадку, коли учень ще не володіє системою пізнавальних і психологічних дій, адекватною структурі відповідної діяльності [10; 41]. Якщо говорити про навчальну діяльність, то це можливо лише при дотриманні двох соціально-психологічних принципів, на які вказує В.Я.Ляудіс: 1) принцип відповідності форм спільної навчальної діяльності вчителя з учнями рівням засвоєння способів діяльності і 2) принцип використання спільної діяльності для розвитку творчих можливостей кожного учня [9; 143].

Навчальна діяльність не може бути відірваною від виховної роботи, разом з тим, власне виховна мета визначає і свою функціональну специфіку взаємодії. Взагалі, як зауважує О.О.Бодальов, великий потенціал взаємодії вчителя з учнями для розвитку особистості, поки що не виявлений повною мірою, повинен бути максимально використаний для підвищення ефективності виховної роботи [3; 8-9].

Взаємини і взаємні оцінні ставлення в навчально-виховному процесі є важливою умовою і засобом формування особистості учня і оптимальної корекційної діяльності вчителя. Говорячи про спілкування педагогів і школярів, Л.Ф.Яковличева включає в структуру їх взаємин такі компоненти, як взаємна вимогливість, взаємодопомога, взаємні інтереси і прагнення. Прояви всіх цих психологічних компонентів пов'язані передусім з внутрішньою структурою взаємин (через вербальні характеристики, оцінки і самооцінки [17; 21]. Перераховані компоненти не можуть не мати повної градації в спектрі

відповідних альтернатив, і тому велику цікавість викликає проблема ефективності взаємин для навчально-виховного процесу.

Висновки. Передусім відзначимо, що практично всі дослідники, які займаються цією проблемою, вказують на велику значимість взаємин і взаємооцінок для становлення особистості школярів. А.В.Мудрик назвав їх «міжособистісним способом» формування характеру учнів [12; 24]. Взаємини педагога і школярів в кінцевому рахунку здійснюють великий вплив і на зміст моральних стосунків безпосередньо в колективі класу [6; 48]. За певних умов спілкування виступає своєрідним каталізатором формування моральних якостей особистості, оскільки сприяє тому, що ці якості стають бажаними для кожного члена групи [16]. В каузальному зв'язку з системою взаємин і взаємооцінок вчителя зі школярами знаходиться стиль його спілкування. В численних дослідженнях цього питання вказується на сприятливий характер для навчально-виховного процесу демократичного стилю, і на несприятливий - авторитарного і пасивного. В.А.Рахматшаєва, наприклад, відзначає, що авторитарний і пасивний стилі гальмують розвиток психічної активності особистості [11; 36], її адекватної самооцінки [9; 14]. Н.А.Березовін і Я.Л.Коломінський говорять про явно негативні тенденції в стосунках між однокласниками при домінуванні таких стилів в їх вчителів [1; 54, 70-71].

В проблемі стилю спілкування, на наш погляд, лишається практично, недослідженим один важливий аспект. Мається на увазі співвідношення між стабільністю дій і вчинків педагога з властивим йому стилем керівництва і динамікою його взаємин і взаємооцінок з вихованцями. Виникають питання, з одного боку: які ставлення школярів до вчителів закріплюються, стають постійними? яким чином вони проявляються в безпосередній взаємодії? якими саме школярами? З другого - яку систему ставлень до учнів «конструює» педагог? як вона змінюється в процесі спілкування? як «накладається» на ставлення до нього самих учнів?

Висвітлення таких питань має велике практичне значення. Вчителю суб'єктивно важко ставити перед собою завдання змінити стиль керівництва, а ось відкоригувати взаємини і взаємооцінки з врахуванням характерного для

нього стилю - завдання цілком прийнятне і доступне. В кінцевому наслідку це не може не оптимізувати і сам педагогічний стиль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовин Н.А. Коломинский Я.Л. Учитель и детский коллектив. – Минск, 1975. - 160 с.
2. Бодалев А.А. О состоянии и направлениях разработки психологии познания людьми друг друга. – В кн.: Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. Науч. труды Кубанского гос. ун-та, вып.235. Краснодар, 1977, с. 8-11.
3. Бодалев А.А. Формирование личности – актуальная проблема комплексного психолого-педагогического исследования. – В кн.: Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся. М., 1980, с. 6-9.
4. В.В.Власенко. Вчителі – учні: психологія взаємних оцінних ставлень. Монографія. – К., 1995. 155 с.
5. Зимняя И.А., Малахова Н.А., Путиловская Т.С., Хараева А.А. Педагогическое общение как процесс решения коммуникативных задач. – В.кн.: Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся. М., 1980, с. 53-65.
6. Ким Б.И., Гордин А.Ю. Формирование нравственных отношений в коллективе старшеклассников. – Алма-Ата, 1981. – 68 с. – Над заг.: Казахский гос. пед. ин-т.
7. Коломинский Я.Л. Актуальные проблемы педагогической социальной психологии. – В кн.: Психологические аспекты социальной психологии. Тез. рес. науч.-практ. конф. Минск, 1978, с. 24-26.
8. Ломов Б.Ф. Проблема Общения в психологии. – М.: Наука, 1981, - с. 3-23.
9. Ляудис В.Я. Социально-психологические проблемы компьютерного обучения. – В.кн.: Актуальные проблемы социальной психологии. Тез. науч. сообщ. всесоюз. симпоз по соц. психол. Коспрома, 1986, ч. 2, с. 142-144.
10. Ляудис В.Я. Структура продуктивного учебного взаимодействия. - В. кн.: Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся. М., 1980, с. 37-52.
11. Михалкович Н.В. Познание классными руководителями психологии классных коллективов. - В. кн.: Психолого-педагогические проблемы общения школьников и студентов. Тез. докл. науч-практ. конф. Гродно, 1983, с. 35-36.
12. Мудрик А.В. Соотношение категории общения с другими педагогическими категориями. - В. кн.: Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся. М., 1980, с. 9-16.
13. Ніколенко Д.Ф. Взаємини вчителя і учнів у світлі педагогічної етики. – Радянська школа, 1976, № 10, с. 44-53.
14. Петровский А.В. Некоторые новые аспекты разработки стратометрической концепции групп и коллективов. – Вопр. психологии, 1976, № 6, с. 34-44.
15. Петровская Л.А. Основные характеристики компетентности в общении. – В кн.: Актуальные проблемы социальной психологии. Тез. науч. сообщ. всесоюз. симпоз по соц. психол. Коспрома, 1986, ч. 2, с. 74-75.
16. Токарева В.А. О социально-психологических проблемах формирования нравственных качеств личности. – В кн.: Социально-психологические проблемы формирования личности. Ташкент, 1986, с. 6-16.
17. Хараш А.У. Социально-психологические механизмы коммуникативного воздействия.: Автореф. Дис. канд. психол. Наук. – М., 1983. – 33 с. – Над заг.: Московск. гос. ун-т.